

“MWEPỤ” N’ỤTỌASỤSỤ NNWOGHARỊ

Thecla Ngọzi Udemmadu

07038296805

tn.obiora@unizik.edu.ng

theclaudemmadu@yahoo.com

Ngalaba Amụmamụ Igbo, Afrịka na Eshia

Mahadum Nnamdị Azịkiwe, Oka, Naijiria

na

Nkiru Ugwu

08037893301

Ngalaba Amụmamụ Igbo, Afrịka na Eshia

Mahadum Nnamdị Azịkiwe, Oka, Naijiria

Ụmịedemede

Nchọcha a nke isiokwu ya bụ “Mwepụ n’ỤtọasụsụNnwogharị” lebanwere anya n’ọnọdụ mwepụ dika otu n’ime agba mgbanwe n’ahiriokwu Igbo ga. Mwepụ bụ mgbanwe n’utọasụsụ nke na-eme ka okwu dịbu n’agba ala pụọ ma mee ka ọ ghara iputa ihe n’agba elu ahiriokwu ahụ. Atumwepun’utọasụsụ nnwogharị gunyere: ntimiwu, mbugharị nnara na orite na kwa mwepụ site n’oyiyi. Nchọcha a bu n’uche ichoputa ụdị mwepụ dị iche iche e nwere n’utọasụsụ Igbo na kwa ọnọdụ ha n’ebe utọasụsụ Igbo

dị. Nchọcha a gbara mbọ iji omumaatu doro anya ziputa ụdị mwepu atọ ndị ahụ dị iche iche n'ahiriokwu Igbo ga, ma lebakwaa anya na nkebiahirị kenkwa ma kowaa ụdị ya abụondị bụ ahiriisi na ahirinkwọ. Nchọcha a nwetara ngwa nchọcha ya site n'edemede nchoputa dị iche iche ndị odeederela. Nchọcha a chọputara n'ezie na e nwere ụdị mwepu atọ kpomkwem n'utoasusu nnwogha Igbo. N'ikpeazu, nchọcha a site na nchoputa ya kwenyere na umu akwukwọ ngalaba sayensi asusu ga-esite na ya mata ihe omimi banyere mwepu na kwa onodu ya n'ebe utoasusunnwogharị dī. A tuziri aro ka ndị nchọcha n'odinihu lebanyekwuo anya n'isiokwu nchọcha a iji chọputa ihe ndị ozọ nchọcha a achoputaghị banyere isiokwu a.

Mkpelite

Atutu utoasusunnwogharị na-akwa na o bughị mgbe niile ka okwu niile na-enye ahiriokwu echiche na-aputa ihe n'ihe a na-akpoputa mgbe a na-ekwu okwu (Mbah na Mbah, (2014). Noam Chomsky dika onye a maara nke oma n'ebe ndokwokwu dī bụ ya weputara atutu utoasusunnwogharị n'afọ 1957 nke nwerela mmetuta puru iche n'ikwalite omumu na nghota nnoroonwe. Utoasusu bụ ntala na iwu asusu na-egosiputa omuma ndi nwe asusu nwere banyere asusu ha. Ya mere, atutu utoasusunnwogharị batara iji gbaa n'anwu ihe ndi zoro ezo n'asusu n'oge a na-asu ya asu. Ndi nkwardo ya na-arụ ụka na tupu a kowaa ahiriokwu nke oma na a ga-agusiputa mkpuruokwu na kwa mgbakwunye okwu niile na-enye ya bụ ahiriokwu echiche. Ya bụ na tupu a kowaba ahiriokwu o bula, a ga-akpoliteriri agba atọ yabụ ahiriokwu gabigara. Agba atọ ndi a bụ: agba ala, agba elu na agba mgbanwe.

Agba mgbanwe na-akwa na o bughị mgbe dum ka ahiriokwu na-enwe echiche na agba ala ya. N'hi ya, o dī mkpa na a ga-agbanwe odidi ya, iji mee ka otu ogbara okwu ahụ nwee ezi echiche ma kwe mkpoputa. Mgbanwe gunyere ibughari mkpuruokwu site n'otu akuku ahiriokwu gaa n'akuku ozọ. Mgbanwe nwere ike ibu iwepu ihe dī n'agba ala ahiriokwu ma mee ka o ghara iputa mgbe a na-akpoputa ahiriokwu ahụ. O nwekwara ike ibu igbakwunye okwu adighi n'agba ala ahiriokwu ya. Nnwogha anọ ndi a ka a na-akpo: mbughari, mwepu, mgbakwunye, na mgbanwerita n'otu n'otu. E nwere ike ikpo ha "m4 usoro okwu". Edemede a ga-eleba anya kpomkwem na "mwepu" dika otu n'ime ngalaba nnwogha.

Nkwa mwepu

Mwepu bụ mgbanwe n'utoasusu nke na-eme ka okwu dibu n'agba ala puo ma mee ka o ghara iputa ihe n'agba elu ahiriokwu ahụ. Ndimele(1999) kowara "mwepu" dika usoro e si ewepu mkpuruokwu

ufodu oge a na-enwe mgbanwe maobu nnwoghari. Mgbanwe putara iweputa otu akuku mado n'ibe ya site n'itinyeghari ya n'usoro dabara adaba, mgbakwunye maobu mweputa akuku ya. Mgbanwe nke metutara "mwepu" bu iwu ndeghari nwere nkwa. Nwala (2004) kwara mgbanwe dika onodu nnara na orite ntimiwu, mwepu site n'oyiyi nke metutara mkpoha na ngwaa. Nwala(2004) na Anagbogu, Mbah na Eme (2010) kwekoritara na mgbanwe onodu nnara na orite bu nke metutara mgbanwe n'onodu nnara na nnaputa. Mbah na Mbah(2014) kwara "mwepu" dika mgbanwe n'utoasusu nke na-eme ka okwu dibu n'agba ala ahiriokwu puo ma mee ka o ghara iputa ihe n'agba elu ahiriokwu ah. Ha choputara ntimiwu mwepu site na mbughari nnara na orite na mwepu site n'oyiyi. O bu n'ih i mputara a ka Onwudiwe(2015) jiri kpoo ya nnwoghari kama mgbanwe. Emenanjo (1978) kwara ya dika mgbanwe gburugburu nke mere ka ihe ah nwee onodu ka mma maobu baa uru nke ukwu. Nke a gosiri na mgbanwe maobu nnwoghari bu onodu mgbanwe na-aputa na ndoko omimi maobu agba ala metutara usoro ndoko na usoro nghota ahiriokwu. Anagbogu, na ndi ozo (2010) tinyere mgbanwe n'onodu nnara na orite. Agbedo (2000) kwara "mwepu" dika iwepu akuku ufodu na ndoko omimi. Aha ozo a na-akpo ndoko omimi bu agba ala. Mbah na Mbah (2014) kwara agba ala dika ebe a na-egosiputa mkpuruokwu na mgbakwunye utoasusu mejuputara ahiriokwu na mbido ya. Udemmadu (2014) kwara ndoko omimi dika asusu utoasusu ebe a na -egosiputa ihe niile mere ka ekwurekwu nwee nghota zuru oke. Anagbogu, Mbah na Eme (2010) hutara na ndoko omimi maobu agba ala bu akuku utoasusu ebe ihe niile na-eme ekwurekwu ka o nwee nghota na-aputacha ihe. Ya mere, a ga-asi na ndoko omimi bu akuku ahiriokwu zoro ezo, a nagh i ah ya kama o di n'uche tpu e kwuputa ya. Nwala (2004) na Anagbogu na ndi ozo (2010) kwekoritara na mgbanwe onodu nnara na orite metutara mgbanwe n'onodu nnara nnaputa.

Nchocha e merela n'isiokwu a

Ogbu(2012) dere n'isiokwu "mwepu" n'asusu Igbo igbaso usoro iwu utoasusu mgbanwe. N'ebe a, o metugasiri aka n'ihe bu atutu utoasusu mgbanwe, ntala ya, ogogo ya di iche iche na ka ha siri metuta asusu. O jiri asusu Bekee dee ya mana o webataturu asusu Igbo. Waya (2010) mere nchocha n'isiokwu, mwepu n'asusu Tiv wee choputa usoro ntimiwu, "mwepu" nnara (equi-VP) na orite (equi-NP) n'okpuru onodu enweghi njedebe di n'asusu. O gbara mbu weputasia ihe ndi a.

Newton (2011) mere maka mmafe mgbakwunye n'obodo Irish n'oge gboo wee choputa na e nwere mmekorita di n'etiti mmafe mgbakwunye nke obodo ah na asusu Bekee ebe o choputara na "T" na-

agbadata ka “V” oge a na-eme nkwekorita na tensi mana o nyeghi omumaaatu doru anya iji kowaa nchoputa ya nke oma.

Mwepu n’utogasusu nnwogharị

N’ebe a ka a ga-eme ntucha etu “mwepu” si aputa ihe n’utogasusu Igbo. Atutu mwepu dika otu n’ime ngalaba agba mgbanwe gunyere:

- Mwepumetutara ntimiwu
- Mwepumetutara mbugharị nnara na orite
- Mwepumetutara oyiya

i) Mwepumetutara ntimiwu

N’ahiriokwu o bula ziputara iti iwu na kwa imanye mmadu ka o mee ihe di aana, a na- ewepu onu na nnyemakangwaa n’agba elu ya bu ahiriokwu. Nke a ga-eme ka ahiriokwu ahụ ghara idizi ka o di n’agba ala. omumaaatu:

- 1a I ga-eri nri (Agbaala)
- 2a I ga-alu di (Agbaala)
- 3a O ga-agba bọlu. (Agbaala)

Mgbanwe

- (1b) Rie nri (Agbaelu)
- (2b) Lu di (Agbaelu)
- (3b) Gbaa bọlu (Agbaelu)

N’ahiriokwu 1b, 2b, 3b ndi bu agba elu, nke agba ala ahiriokwu 1a, 2a, 3a, e nwere mwepu okwu ndi a: isiahi ha (I, O), na kwa nnyemakangwaa ‘ga-’, digasi na ha n’otu n’otu tinyekwara mwepu nganiihu (e, a, a) digasi na ha, biazie n’ikpeazu gbakwunye nsonazu (e, o, a) na ha n’otu n’otu. Nke a meziri ka ahiri nkwusa ndi ahunwogharia ghoru ntimiwu. Mgbanwe niile ahiriokwu ndi a gabigara bu nnwogharị.

(ii) Mwepu metutara mbugharị nnara na orite

N’ibugharị onodu orite na nnara, a na-ewepu mbuuzo di n’agba ala ahiriokwu ahụ mee ka o ghara iputazi n’agba elu ya bu ahiriokwu. N’Igbo, nke a na-aputa ihe mgbe “maka”, “banyere” na “gbasara” na-arụ ru ka mbuuzo. Omumaaatu:

- 4a Ibe tereofe maka nna ya.

5a O tiri mkpu banyere agwa ojoọ ahụ.

6a Ha were iwe gbasara omume ojoọ ahụ.

Mgbanwe

(4b) Ibe teere nna ya ofe.

(5b) O tiiri agwa ojoọ ahụ mkpu

(6b) Ha weere omume ojoọ ahụ iwe.

N'ahiriokwu 4b,5b na 6b, e wepuru "maka", "banyere" na kwa "gbasara" ma gbaa nje udaume 'e' 'i' na 'e' digasi n'isingwaaaji nwete 'teere', 'tiiri' na 'weere'. Nke a nyeere orite na nnara aka inogharịa onodu n'ahiriokwu ndi ahụ.

(iii) **Mwepumetutara oyiyi** A na-ewepu ewumewu ndi kwesiri ekwesị yitere onwe ha mgbe o bula e nwere ewumewu abuo maobu karia yitere onwe ha n'ahiriokwu, nke a bu iji gbochie kwunkwughari ibata na ya bu ahiriokwu.

Mwepu site n'oyiyi di adi abuo ndi a:

a. Mwepu oyiyi nkebi ahiri kemkpoha
Mgbe o bula otu mkpoha na-arụ oru dika isiahiri maobu nnara n'ahiriokwu abuo maobu karia a chorọ ijiko onu, a na-ewepu mkpoha ndi di n'ahiriokwu ndi ikpeazu. Nke a na-eme ka kwunkwughari ghara ibata n'ahiriokwu di etu a. Omumaatu:

7a Ibe churu mmiri, Ibe zara ulo na Ibe siri nri.

8a Ha biara ebe a, ha tiri m ihe na ha gbapuru oso.

9a Nne m gara ahia, nne m zutara ede na nne m tere ofe.

Mgbanwe

(7b) Ibe churu mmiri, zaa ulo ma sie nri

(8b) Ha biara ebe a, tie m ihe ma gbapu oso.

(9b) Nne m gara ahia, zuta ede ma tee ofe.

N'ahiriokwu 7b,8b na 9b, e wepuru mkpoha abuo abuo (Ibe, Ha, Nne m) n'ahiriokwu abuo ndi ikpeazu, nke a mere ka a ghara inwe kwunkwughari n'ahiriokwu ndi ahụ.

b. Mwepu oyiyi nkebi ahiri kengwaa

Mgbe o bu la ahirimfe abuo maobu kari choro imako onu nwere nkebi ahiriokwu kengwaa yitere onwe ha, a na-ewepu ufodu kwesiri ekwesiri iji gbochie ogologo okwu n'ububo.

Omuumaatu:

(10a) Adaku gara ahia na Ijeoma gara ahia.

(11a) Chike gburu eke na Obika gburu eke.

(12a) Chima ga-abia ebe a na Ebere ga-abia ebe a.

(13a) Okoro gotere ede; Okeke gotere ede.

(14a) Ha na-eri utara; ha na-eri osikapa.

Mgbanwe

(10b) Adaku na Ijeoma gara ahia.

(11b) Chike na Obika gburu eke.

(12b) Chima na Ebere ga-abia ebe a.

(13b) Okoro na Okeke gotere ede.

(14b) Ha na-eri utara na osikapa.

N'ahiriokwu 10b, 11b na 12b, e wepu "gara ahia", "gburu eke", "ga-abia", "gotere" na "na-eri", iji mejuputa iwu ububo, nke anaghiacho ogologo okwu okachasi mgbe e nwere ike iji obere okwu ruo otu oru ahia.

(iv) E nwere nkebiahiri kenkwa

N'ahiriokwu o bu la no n'udi onodu a, a na-enwe ahiri abuo ndi a: ahiriisi na ahirinkwo

Nkebiahiri di n'ahiri abuo a bu otu ihe ka ha na-arugara aka. O bu kwa nnochiaha kenkwa na-agba ama ahirinkwo. Nnochiaha na nkebiahiri keaha di n'isiahiri bu otu ihe. E nwere nkebiahiri kenkwa isiahiri, nwee nkebiahiri kenkwa nnara.

15. Imaatu: Nwata ahia (nke) kpariri nna ya bu nwa ojoo.

Ahịrịisi - Nwata ahụ bụ nwa ojoo
Ahịrịnkwo - Nwata ahụ kpariri nna ya

Ndoko di omimi - Nwata ahụ (nwata ahụ kpariri nna ya) bụ nwa ojoo.
A ga-enwe mwepu nkebiokwu keaha yiri onwe ha (nwata ahụ), wee nwete;

Ndoko elu - Nwata ahụ kpariri nna ya bụ nwa ojoo.

N'atu a, e wepuru "nwata ahụ" di n'ahirinkwo mgbe achoro ijiko ahirinkwo na ahirisi ka ha buru otu ahiri.

Nkebiahiriri kenkwa nnara

Na nke a, o bu nnara di n'ahiri nke mbu na nnara di n'ahiri nke abuo na-abu otu ihe. Dika aha ya siri di, udi nkebiahiriri a na-agbado ukwu na nnara. Imaatu:

16. 'Eze onye nkita tara gara ulogwu'

Ahịrịisi - Eze gara ulogwu
Ahirinkwo - Nkita tara Eze
Ndoko okpuru - Eze (nkita tara Eze) gara ulogwu
Ndoko elu - Eze nkita tara gara ulogwu

N'atua, e wepuru "Eze" di n'ahirinkwo na ndoko okpuru mgbe e mebere ndoko elu ahirinkwo ahụ.

Nchikota

Nchocha a nke lebara anya n'onodu mwepu n'utoasusu nnwogharị choputara na e nwere udi mwepu ato ndi a: ntimiwu, mbugharị nnara na orite na kwa mwepu site n'oyiyi. Nchocha a choputakwara na mwepu site n'oyiyi di udi abuo ndia: mwepu oyiyi nkebiahiriri kemkpoha na mwepu oyiyi nkebiahiriri kengwaa. Ihe o putara bu na okwu mmadu kwuru abughi etu e siri kwue ya ka o di kama o nwere udi mgbanwe di iche iche okwu ahụ gabigara nke mwepu bu otu n'ime ya. Mwepu ndi ahụ na-aputa na ndoko okpuru, ma ha anaghi aputa na ndoko elu.

Mmechi

Nchọcha a site na nchọputa ya kwenyere na ụmụakwukwọ ngalaba sayensị asụsụ ga-esite nanchọcha a ghọtakwue ihe omimi banyere mwepu na kwa ọnọdụ ya n'ebe utoasusunnwogha di. Atukwara aro ka ndi nchọcha n'odiniihu lebanyekwuo anya n'isiokwu nchọcha a iji chọputa ihe ndi nchọcha a achọputachaghi.

Edensibịa

- Agbedo, C.U.(2000). *General linguistics: An introductory reader*. Nsukka ACE Resources Konsult.
- Anagbogu, P.N, Mbah, B.M., & Eme, C.A (2010). *Introduction to linguistics*. Awka: Amaka Dreams.
- Chomsky, N. (1957). *Syntactic structures*. Mouton: The Hague.
- Emenanjo, E.N (1978). *Elements of modern Igbo grammar*. Ibadan: Oxford University Press.
- Jackendoff, Ray (1977). *X-Bar syntax: A study of phrase structure*. Cambridge: MIT Press.
- Mbah, B.M. (2012). *GB Syntax: A minimalist theory and application to Igbo*. Enugu: CIDJAP Press.
- Mbah, B.M&Mbah, E.E (2014). *Atutu amumamu asusu*. Nsukka: University of Nigeria Press.
- Ndimele, O. M. (1991). *A first course on morphology and syntax*. Port Harcourt: Emhai Printing and Publishing.
- Newton, G. (2011). "Accounting for do-support post-syntactically.Evidence from Irish". *Proceedings of the 32nd annual Pennsylvanian linguistics colloquim, Vol.15*. Pennsylvania: University of Pennsylvanian press,ihu 163-172.
- Nwala, M.A. (2004). *Introduction to linguistics: A first course*. Abakiliki: Wisdom Publishers.
- Nwala, M.A (2004). *Introduction to syntax: The students'guide*. Abakiliki: Wisdom Publishers.
- Onwudiwe, G. (2015). Nkuzi ndi afọ nke anọ na Ngalaba Amumamu Igbo, Afrika na Eshia, Mahadum Nnamdi Azikiwe, Oka.
- Udemmadu, T.N. (2014) Nkuzi na Ngalaba Amumamu Igbo, Afrika na Eshia, Mahadum Nnamdi Azikiwe, Oka.
- Waya, D.T. (2010). "Deletion in Tiv: A transformational analysis." *Akwukwọ Nguputa maka nzere MA, Ngalaba Linguistics, Igbo na asusu Naijiria ndi ozo, Mahadum Naijiria, Nsuka*.